

ARTICLES CENTRALS

Populisme punitiu o polítiques socials?

Albert Sales i Campos

Investigador de l'Institut Metròpoli

El populisme punitiu és l'estratègia política consistent en utilitzar el dret penal per obtenir rèdits electorals assumint la premissa que l'augment de la severitat dels càstigs implica la reducció dels delictes (1). Seguint aquesta estratègia, els decisors polítics llencen i aproven propostes d'enduriment de les condemnes per donar una resposta immediata, i aparentment senzilla, a preocupacions socials com els crims de gran repercussió mediàtica o la por a l'increment d'activitats delictives protagonitzades per multireincidentes. L'expressió es va començar a utilitzar als anys 90, en un moment de fort creixement de la població penitenciària a la majoria de països occidentals i en el que triomfaven els discursos de "tolerància zero" davant del delictes, deixant enrere els consensos de les dècades anteriors.

Entre la Segona Guerra Mundial i els anys 70 del segle XX, els discursos mediàtics, polítics i acadèmics, coincidien en que la resposta al delictes havia de ser una combinació de treball social, reformes institucionals i programes de tractament. En aquell període, reivindicar públicament solucions punitives contra la delinqüència es considerava, tant a l'Europa dels Estats del Benestar com als Estats Units, una sortida de to venjativa que col·lisionava amb els valors dominants i l'evidència empírica (2). Als anys 80, però, es va començar a perdre la confiança en el coneixement expert i en la capacitat dels Estats del Benestar per mantenir l'ordre social. Com a resultat, les propostes punitives per combatre la criminalitat van guanyar terreny.

Aquest gir repressiu té moltes causes interrelacionades. En primer lloc, les transformacions que han patit les societats occidentals en les darreres dècades han comportat un augment de les desigualtats, de la pobresa i de l'atur. En segon lloc,

després de les revolucions de finals dels 60, hem viscut una reacció conservadora que ha comportat un canvi en la percepció social dels delictes. Es desqualifiquen les explicacions estructurals i complexes de la criminalitat titllant-les de “justificacions socials del crim” i avança un discurs individualista on els delinqüents són éssers egoistes i immorals que actuen contra els interessos legítims de la resta de la societat. Els furt, els atracaments o el tràfic de drogues ja no es veuen com a resultat de la marginació i la pobresa, sinó com un comportament racional antisocial. I, en tercer lloc, l'increment de fets delictius que es produeix als carrers de les ciutats, vinculat al consum d'algunes drogues, propicia l'atac a les polítiques rehabilitadores per ineficaces.

“Les propostes punitives per combatre la criminalitat han guanyat terreny. Es desqualifiquen les explicacions estructurals i complexes i avança un discurs individualista on els delinqüents són éssers egoistes i immorals”

La renovada fe en el sistema penal com a eina de control social està, doncs, íntimament lligada a les transformacions socioeconòmiques de l'últim terç del segle XX. L'auge del populisme punitiu es concreta en la transformació del paper assignat socialment a la presó, la magnificació de la importància de l'opinió de les víctimes i la politització i l'ús electoralista de la percepció d'inseguretat.

La presó: eix central del punitivisme

Si en algun moment del segle passat hi havia qui defensava que les societats humanes acabarien superant l'ús de la reclusió com a resposta a la transgressió de les normes, avui veiem com les presons s'han convertit en l'eix central dels mecanismes de control penal a tot el món (3). La majoria de les veus expertes atribueixen el creixement del nombre d'interns penitenciaris a transformacions en les polítiques penals i no pas a un augment de la delinqüència (4). L'increment més espectacular es va produir als Estats

Units d'Amèrica, on la població reclosa va passar del mig milió de persones a més dos milions entre 1980 i 2008. L'immens volum d'activitat del sistema penitenciari nord americà ha donat lloc al que la professora Angela Davis denomina el "complex industrial carcerari": un entramat d'interessos econòmics i corporatius que s'alimenten del fet que les presons s'hagin convertit en una peça fonamental de la governabilitat dels malestars propis de les societats postindustrials (5).

El cas extrem dels Estats Units il·lustra una tendència comuna a totes les societats occidentals. La pèrdua de confiança en la funció rehabilitadora de les presons no ha portat a qüestionar la utilitat de la reclusió; en lloc de preguntar-nos si tancar durant llargs períodes de temps a les persones que cometen delictes en enormes instal·lacions als afores de les ciutats té algun efecte reeducatiu, hem assumit acríticament que empresonant més gent viurem més tranquils. S'espera que les institucions penitenciàries traslladin sobre el delinqüent el rebuig i el desig de venjança de la societat i que mantinguin controlats als individus peril·losos per tal de preservar la seguretat de la resta de la ciutadania (6).

A Espanya, l'aprovació de l'anomenat Codi Penal de la Democràcia, que l'any 1995 substituïa la legislació penal franquista, va introduir penes substitutives d'internament penitenciari però també més severitat i un allargament efectiu de la durada de les penes per la supressió de la possibilitat de reducció per treball. Des d'aleshores, la història del sistema penal espanyol ha estat marcada pel punitivisme i les successives reformes han estat orientades a ampliar els supòsits d'entrada a les presons i els temps d'internament.

“En lloc de preguntar-nos si té algun efecte reeducatiu tancar durant llargs períodes de temps a les persones que cometen delictes, hem assumit acríticament que empresonant més gent viurem més tranquils”

La introducció de la presó permanent revisable, aprovada l'any 2015 pel Congrés dels Diputats com a part de la Llei de Seguretat Ciutadana, és molt representativa d'aquesta tendència punitivista. Suposa un internament penitenciari de temporalitat indefinida i, malgrat que la privació de llibertat es pot revisar, la intenció d'incorporar-la a l'ordenament jurídic respon a la voluntat de disposar d'un càstig equiparable a la cadena perpètua. Tal i com s'expressa a l'exposició de motius, la presó permanent revisable està pensada per "delictes d'extrema gravetat en els que els ciutadans demanaven una pena proporcional al fet comès".

Durant la legislatura que va del desembre de 2011 a l'abril de 2014, l'aleshores ministre de Justícia Alberto Ruiz-Gallardon va anunciar canvis en el sistema penal que inclourien la presó permanent revisable i la custòdia de seguretat, amb la finalitat de proporcionar una resposta penal més adequada a certs crims que causen una especial repulsa social. Des dels primers debats al respecte, la defensa de la privació de llibertat indefinida es basava en el rebuig social i en l'alta perillositat d'alguns tipus de delinqüents. És a dir, s'acceptava i es justificava la cadena perpètua -per més revisable que fos- per la necessitat de castigar el crim i per salvaguardar la seguretat, considerant que per alguns delictes la funció rehabilitadora no tenia cap sentit.

La instrumentalització de les víctimes

Per justificar aquesta preponderància de la funció retributiva del sistema penal, els discursos del populisme punitiu converteixen la relació entre les víctimes i els delinqüents en un joc de suma zero. Qualsevol qüestionament a la utilitat de mantenir empresonats els causants del dolor aliè es considera un insult cap a les seves víctimes.

No és casual que els increments de penes s'anunciïn enmig del rebombori causat per casos d'assassinat i d'agressions sexuals a infants i adolescents, o que els testimonis d'aquestes víctimes i els seus familiars siguin centrals en els debats polítics i les tertúlies. A Espanya, per a la reforma penal del 2015, el Partit Popular va utilitzar el malaurat cas de Marta del Castillo per apel·lar a la visceralitat de l'opinió pública i convertir la necessitat d'enduriment de la severitat del sistema penal en sentit comú. El febrer de 2014, aquest partit, llavors en el govern, va citar a comparèixer al Congrés dels

Diputats al pare de la jove assassinada l'any 2009 per defensar les seves propostes d'abordatge dels crims per als que considerava que no hi havia reinserció possible. La compareixença situava la víctima al centre del debat, com s'havia fet en altres ocasions en els debats sobre el tractament penal dels condemnats per terrorisme.

“Els discursos del populisme punitiu converteixen la relació entre les víctimes i els delinqüents en un joc de suma zero, i s'assumeix que totes les víctimes comparteixen un mateix desig de venjança”

El suposat interès de les víctimes passa per daumunt de l'interès comú. S'assumeix que totes elles comparteixen un mateix desig de venjança; la severitat del càstig es presenta com part de la seva compensació i els possibles beneficis penitenciaris per als penats semblen un greuge comparatiu de la societat. S'exigeix més presó i durant més temps, amb independència de l'evidència empírica que posa en qüestió que la durada de les condemnes tingui cap relació amb les probabilitats de reincidència. Com assenyala David Garland (7), abans dels 80 era impensable que persones amb responsabilitats polítiques a les democràcies occidentals manifestessin públicament el seu suport a la venjança institucional o al càstig expressiu del delicte per part de l'Estat, però la instrumentalització del patiment ha permès normalitzar la visceralitat en els debats públics sobre crims i penes.

L'ús electoral de la por

Davant del desprestigi de la política -i dels polítics-, oferir respostes concretes a fets impactants s'ha convertit en una eina per arribar a l'electorat. Les respostes a les inseguretats provocades per l'augment de la pobresa i la precarietat són percebudes com insuficients i la majoria dels partits polítics es concentren en les pors per a les que sí sembla existir una recepta senzilla i fàcilment comunicable. Aparentment, és més fàcil proposar increments d'efectius en els cossos de seguretat o modificacions

normatives que s'identifiquin com mà dura davant del delictes i l'incivisme que debat sobre polítiques socials, laborals o d'habitatge i les implicacions que aquestes tenen en els privilegis de les elits econòmiques.

En l'alarmisme que es genera al voltant de crims especialment repulsius o de la perillositat dels delinqüents multireincidentes s'identifiquen algunes de les estratègies de manipulació informativa descrites per Noam Chomsky. En primer lloc, serveixen com a distracció d'altres problemes quotidians mentre que donen rellevància a problemes inexistents per als que s'ofereixen solucions fàcils (no em refereixo als crims en sí, sinó a la suposada laxitud del sistema penal que es pretén solucionar a cop de reforma penal). En segon lloc, busquen generar respostes emocionals evitant una anàlisi contrastada de les alternatives. La centralitat de les víctimes, el focus sobre casos extrems, la interpel·lació a la por per la integritat física pròpia i dels éssers estimats... anul·len deliberadament el debat al voltant de l'interès col·lectiu. En tercer lloc, mantenen el públic en la ignorància ocultant les dades objectives sobre criminalitat i delinqüència i desacreditant-ne les fonts. I en quart lloc, parteixen del coneixement de les dinàmiques socials i dels corrents d'opinió que ofereixen les eines d'anàlisi sociològic de l'Estat i d'empreses especialitzades, doncs el populisme punitiu respon a càlculs electoralistes basats en sondejos i enquestes.

“Aparentment, és més fàcil proposar increments d'efectius en els cossos de seguretat o mà dura davant del delictes i l'incivisme que debat sobre polítiques socials, laborals o d'habitatge”

El discurs del populisme punitiu barreja els assassinats, la violència sexual o el terrorisme amb la delinqüència del dia a dia i la percepció d'inseguretat. La preocupació per l'anomenada delinqüència comuna no només s'expressa en les reformes legislatives; també ha comportat l'adopció i la normalització de les anomenades polítiques de “tolerància zero”. Aquest terme es va popularitzar a partir de la publicitat internacional que va rebre l'estratègia posada en marxa a Nova York per l'alcalde

Rudolph Giuliani entre 1995 i 2000. El focus de la política “anti-criminal” de Giuliani va ser l’assetjament permanent de les persones més empobrides de la societat presents en espais públics. A través de la intensificació de la presència de policia uniformada als carrers de la ciutat, William Bratton, el cap del Departament de Policia de Nova York (NYPD), es va proposar lluitar contra realitats tan diverses com la compra i venda de drogues a petita escala, la prostitució, el sensellarisme, els graffitis.... referint-se a les persones involucrades com a “paràsits” socials (“squeegee pest”).

En cinc anys, el nombre d’efectius del NYPD va augmentar en 12.000 agents (un 26% del total), mentre que disminuïa en 8.000 el nombre de treballadors i treballadores dels serveis socials. El descens de la criminalitat a la ciutat es va atribuir a aquesta agressiva política de persecució, i think tanks com la Heritage Foundation o el Manhattan Institute van convertir a William Bratton en una celebritat de la criminologia conservadora a nivell internacional. Però en la seva ofensiva publicitària van oblidar intencionadament que altres ciutats com Boston o San Diego van viure una reducció de la criminalitat similar a la de Nova York amb estratègies basades en la mediació i sense augmentar el nombre d’agents al carrer. També van obviar que el descens de la criminalitat va començar tres anys abans del nomenament de Giuliani i de l’inici de les seves polítiques (8).

L’expansió –i l’èxit- dels discursos polítics i mediàtics de la tolerància zero té conseqüències sobre la percepció social dels mecanismes de control i de càstig al delicte. N’hi ha tres que mereixen especial esment: donen a entendre que es pot combatre i reduir la delinqüència sense tenir en consideració les seves causes; vinculen problemes com la brutícia, el soroll o les expressions de la pobresa al carrer amb la delinqüència; i converteixen els cossos policials en els encarregats de solucionar un interminable ventall de problemàtiques emmarcades en l’àmbit difús de la convivència.

**“L’expansió –i l’èxit- dels discursos polítics i
mediàtics de la tolerància zero té conseqüències**

sobre la percepció social dels mecanismes de control i de càstig al delicte”

Vehicular les reaccions a les inseguretats i les molèsties percebudes pels veïnats a través dels cossos policials desplaça la responsabilitat de la cura de les relacions socials i comunitàries cap a una autoritat externa especialitzada en el control, amb la que s'estableix una lògica de queixa-resposta i a la qual es demanen solucions immediates sense necessitat d'interacció entre les parts en conflicte. Les queixes que mobilitzen els recursos policials acostumen a focalitzar-se sobre els individus que generen incomoditat i que són més visibles i presents als carrers. Controlar l'activitat de joves, persones sense sostre o grups de persones que es reuneixen a l'espai públic a causa de la precarietat dels seus habitatge o habitacions, acaba convertint-se en una exigència d'una part dels veïns i veïnes cap a les administracions públiques, personificades en els agents de policia.

Conclusions

L'enduriment dels codis penals es va frenar poc després de la crisi financera de 2008. A l'Estat espanyol la població reclosa arriba en aquells moments al seu màxim històric amb 76.951 persones empresonades, 164 per cada 100.000 habitants [\(9\)](#) per iniciar una lenta davallada els anys següents. Als Estats Units, demòcrates i republicans coincideixen en la preocupació pels costos econòmics de l'empresonament massiu. Un informe del Brennan Center for Justice [\(10\)](#) publicat l'any 2016 estimava que el 39% de les persones que compleixen condemna de privació de llibertat en aquest país no representaven un perill per a la seguretat ciutadana i que podrien estar complint penes alternatives que suposarien un estalvi de més de vint mil milions d'euros anuals. Propostes plantejades en l'informe, com el desenvolupament de programes de deshabituació de drogues àmpliament esteses en els barris empobrits, o la reducció de penes a persones culpables de delictes violents, han tingut millor acceptació entre representants polítics de la que hauria estat d'esperar fa una dècada, a la llum dels elevats costos econòmics de les polítiques d'empresonament massiu de les últimes

dècades.

“L’alternativa al populisme punitiu no és negar el dret de les persones a sentir-se segures, sinó impulsar polítiques que realment generin seguretat, i una cultura de les cures que desplaci la cultura del control”

Ni que sigui per la seva insostenibilitat financera, l’escalada de demandes de més presó i durant més temps sembla haver trobat fre. El populisme punitiu, però, continua sent la resposta preferida davant els problemes que causa el model neoliberal de relacions econòmiques i socials. La precarietat provocada per la desregulació dels mercats, l’erosió dels mecanismes de protecció social i la criminalització de la pobresa -basada en la individualització dels problemes socials- necessita un aparell repressiu en constant expansió (11). Aquest aparell es concreta en condemnes de presó més dures, però també en l’àmplia acceptació social de propostes de més control de l’espai públic, de major presència policial en tots els àmbits de la vida, i d’ampliació del càstig cap a qualsevol comportament que no encaixi amb els estils de vida majoritaris.

El punitivisme aparca qüestions fonamentals per a la construcció de la seguretat. El discurs del populisme punitiu posa en qüestió la garantia de drets en favor de les pulsions venjatives i les ànsies de control i, de pas, explota i amplifica les pors més bàsiques. L’alternativa a aquest discurs no és negar el dret de les persones a sentir-se segures, sinó impulsar polítiques que realment generin seguretat. Barris més segurs són barris on la gent es coneix i interactua, on els desnonaments o mobilitats forçades no s’han instal·lat amb normalitat a la vida quotidiana, on els carrers són realment espai públic disponible per a la interacció social. Ni el control ni el càstig són recursos efectius per incidir sobre aquestes vessants de la seguretat. Per combatre la incertesa sobre el futur i les angoixes generades per la precarietat i la pobresa, són necessàries polítiques socials, solidaritats comunitàries i una cultura de les cures que desplaci la cultura del control.

- [1] Antón-Mellón, J. A., Álvarez, G. y Rothstein, P. A. "Populismo punitivo en España (1995-2015): presión mediática y reformas legislativas". *Revista Española de Ciencia Política*, 43, 13-36, 2017.
- [2] Garland, D. *The culture of control*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- [3] Crewe, B. *The prisoner society: Power, adaptation and social life in an English prison*. OUP Oxford, 2012.
- [4] Wacquant, L. *Castigar a los pobres: El gobierno neoliberal de la inseguridad social*, Barcelona: Gedisa, 2009.
- [5] Davis, A. Y., & Barsamian, D. *The prison industrial complex*. Ak Press, 1999.
- [6] Lappi-Seppälä, T. "Explaining imprisonment in Europe". *European journal of criminology*, 8(4), 303-328, 2011.
- [7] Garland op. cit.
- [8] Wacquant op. cit.
- [9] Brandáriz op. cit.
- [10] Austin, J., Eisen, L. B., Cullen, J., Frank, J., Chettiar, I., & Brooks, C. W. *How many Americans are unnecessarily incarcerated*. Brennan Center for Justice at New York University School of Law, 2016.
- [11] González-Sánchez, I. *Neoliberalismo y castigo*. Bellaterra Edicions, 2021.

Sobre l'autor

Albert Sales i Campos

Doctor en Criminologia per la Universitat Pompeu Fabra (UPF) i diplomat en Estudis Superiors Especialitzats en Sociologia per la Universitat de Barcelona (UB), és investigador a l'Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona i professor associat de la UPF. També té un màster en Polítiques Públiques i Socials (UPF i Johns Hopkins University) i és llicenciat en Ciències Polítiques i de l'Administració (UPF). L'àrea de recerca principal és l'exclusió social a les zones urbanes.

Fotografia

Fileres de filferro de pues contra un edifici residencial abandonat amb fons de finestres trencades. Autoria: Mabeline72 (Shutterstock).